

■ بررسی اسناد کمک‌های مالی آستان قدس به زائران ایرانی در
دوره قاجار با استفاده از روش تحلیل محتوا
(بازه زمانی ۱۲۶۴ تا پایان ۱۳۰۰ ق.)
حمیدژیان پور

■ چکیده

هدف: بررسی اسناد کمک‌های مالی آستان قدس رضوی به زائران ایرانی در سال‌های ۱۲۶۴ ق. یعنی آغاز دوره حکومت ناصرالدین شاه تا پایان ۱۳۰۰ ق. است.

روش تحقیق: روش تحقیق از نوع تحقیقات تاریخی است که با سازمان دادن اطلاعات و مدارک، امکان برقراری ارتباط بین اسناد و مدارک، تصویری از وضعیت و خصوصیات زمان حادثه را ارائه و به تجزیه و تحلیل آن می‌پردازد. روش تحقیق در این مرحله از نوع تحلیل محتوای اسناد است. جامعه آماری عبارت است از اسناد این دوره، به تعداد ۵۱۷ برگ سند؛ که با روش سرشماری مورد مطالعه قرار گرفته و اطلاعات مورد نظر این پژوهش، به شکل طبقه‌بندی شده استنتاج شده است.

یافته‌های پژوهش: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد پرداختی‌های نقدی بیشترین فراوانی و بیشتر از موقوفات مطلقه آستان قدس است. در مجموع، پرداختی‌ها از منحنی بهنجار برخوردار است. بررسی محتوای اسناد فرضیه همبستگی مثبت بین نوع درخواست با طبقه اجتماعی زائران را تأیید و عدم رابطه منفی و یا معکوس را رد می‌کند.

کلیدواژه‌ها

زائران ایرانی، اسناد کمک‌های مالی آستان قدس، موقوفات، دوره قاجار.

مطالعات آرشیوی

فصلنامه گنجینه اسناد: سال بیستم و پنجم، دفتر چهارم، (زمستان ۱۳۹۴)، ۶۶-۷۸
تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۲/۲۷ ■ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۱۰/۱۳

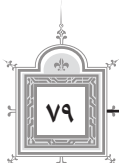
بررسی اسناد کمک‌های مالی آستان قدس به زائران ایرانی در دوره قاجار با استفاده از روش تحلیل محتوا (بازه زمانی ۱۲۶۴ تا پایان ۱۳۰۰ ق.)

حمیدژیان پور^۱

مقدمه

آستان مقدس هشتمین امام در خراسان، در تمام ماه و سال، شاهد زیارت عاشقان و دلباختگان رضوی است. حرم مطهر، در طول تاریخ، در معرض حوادث و بحران‌های بسیاری واقع شده است و به روایت مورخان، در برهه‌هایی از تاریخ، مورد بغض و کینه مهاجمان و معاندان قرار گرفته است؛ اما خیل بی‌شماری از علاقه‌مندان به خاندان رسول اکرم (ص) روی توجه عارفانه و عاشقانه، به این آستان را داشته و به عشق زیارت امام همام، رنج سفر را به جان پذیرفته‌اند. علمای اسلام، زیارت مرقد امام هشتم را موجب حیات دل و جان دانسته‌اند و آن را اشرف مقام‌ها و منازل معرفی می‌کنند. خراسان، به سبب موقعیت جغرافیایی و همجواری با کشورهای مسلمان، در مناطق برون‌مرزی، دارای زائران بسیاری بوده است. اما بیشترین تمرکز در پراکندگی را در داخل حوزه جغرافیایی ایران می‌توان مشاهده کرد. در مناطق مختلف کشور، در دوره قاجار، قومیت‌هایی با گرایش‌های مختلف مذهبی، زائر حرم رضوی بودند. با توجه به اوضاع سیاسی - اجتماعی و اقتصادی خراسان، در دوره ناصری، زائران، با مشکلات ناشی از دشواری‌های مربوط به وضعیت بد راه‌ها، بهداشت، امکانات محدود سفر، ناامنی مسیر عبور، تهاجم راهزنان و ناامنی‌های ناشی از هجوم مهاجمان داخلی و خارجی مواجه بوده‌اند. کتاب تاریخ منتظم ناصری و روضه‌الصفای ناصری شرح مبسوطی از تعرضات و تعدیات، به اطراف مشهد را در دوره ناصری، بیان می‌کند. صاحب روضه‌الصفای بیان می‌کند: «ترکمنان در پیرامون شهر مشهد، به تاخت و تاز و غارت اشتغال داشتند. این همه کار خراسان

۱. کارشناس ارشد تحقیقات آموزشی،
آستان قدس رضوی
hamidjiyanpour@gmail.com

را رو به پریشانی بیشتر داشت». در کتاب *تاریخ آستان قدس رضوی* آمده: «اوضاع عمومی کشور، از لحاظ امنیت و عدم امنیت، انقلابات و چگونگی اوضاع اقتصادی مردم، نابسامان است. بالاخص در خطه خراسان، که بیشتر مورد تاخت و تاز تراکمه و ازبک و غیره بوده است» (عطاردی، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۵۵۸). سیاحان و جهانگردان اروپایی و روسی در گزارش سفر خود، توصیفی از موقعیت جغرافیایی شهر مشهد، راه ها، وضعیت معیشت مردم، و مشاهدات خود از تحولات سیاسی در خراسان بزرگ و مشهد را در این دوره بیان نموده‌اند. از جمله آنان مک گرگور انگلیسی در کتاب *شرح سفر به ایالات خراسان* بیان می‌کند: «در راه به گروه بزرگی از شیعیان هزاره، برخوردیم که به زیارت مشهد رفته بودند و اکنون به خانه‌هاشان، در آن طرف هرات، برمی‌گشتند. مردم فقیری بودند و هرچند توسط گروهی تفنگچی، همراهی می‌شدند، ولی در دل ترس زیادی از ترکمانان داشتند (۱۳۶۶، ص ۲۱۴). بررسی اسناد اوضاع اجتماعی، سیاسی، و اقتصادی این دوره از تاریخ را نشان می‌دهد. محتوای اسناد بر جای مانده از درخواست‌های زائران، حاوی دقیق‌ترین و جزئی‌ترین اطلاعاتی است که سبب و علت درخواست مساعدت زائران را از متولیان آستانه مقدسه آشکار می‌سازد. بررسی اسناد کمک‌های مالی آستان قدس به زائران ایرانی در دوره زمانی ۱۲۶۴-۱۳۰۰ ق. دستمایه این پژوهش قرار گرفته است. موضوع اصلی، تحلیل محتوای این نوع عریضه‌ها، به‌منظور بازساخت و بازبینی حقایقی است که بخشی از آن با ریزبینی و نکته‌سنجی شاهدان وقایع تاریخی و مورخان دوره ناصری در گزارش سفر یا نگارش وقایع روزنگار و بیان مشاهدات عینی به تصویر کشیده شده است. طبقه اجتماعی، موقعیت جغرافیایی، علت درخواست، فراوانی و پراکندگی زمان درخواست، سبک نگارش و ادبیات عریضه‌نویسی، و حواشی مندرج در متن برخی درخواست‌ها اطلاعات توصیفی کمی را در بردارد که نموداری از وضعیت سنخ‌شناسی زائران در بازه زمانی مورد تحقیق (۱۲۶۴-۱۳۰۰ ق.) را به‌دست داده و تحلیلی کیفی از داده‌های مستخرج از اسناد درخواست زائران را پیش روی قرار می‌دهد. پیشینه تحقیقات کمی و کیفی از این دست بسیار محدود است. امیرزاده (۱۳۹۱)، در پایان‌نامه خود با عنوان «دیدگاه اسناد و منابع تاریخی در سنخ‌شناسی زائران مشهد در دوره قاجار» به اوضاع اجتماعی و سیاسی خراسان و موضوع خدمات و اقدامات رفاهی متولیان در این دوره پرداخته و نوعی طبقه‌بندی کیفی از سنخ‌شناسی زائران ارائه داده است. تحلیل محتوای اسناد درخواست زائران مبتنی بر روش آمار توصیفی و تبیین وضعیت فراوانی و پراکندگی براساس، جنسیت، موقعیت اجتماعی، و موقعیت جغرافیایی می‌تواند مبنایی برای تحلیل‌های کیفی باشد. نگارنده، درخصوص پیشینه این نوع تحقیق، با جست‌وجو در پایگاه مدارک علمی و منابع جستجوی مقالات به سابقه‌ای برخورد ننموده است که با روش آمار توصیفی و استفاده

از روش تحلیل محتوا؛ به بررسی اسناد درخواست زائران ایرانی در دوره قاجار پرداخته باشد. اهمیت و ضرورت تحقیقاتی از این نوع به این جهت است که تحلیل‌های آماری را مکمل تحلیل‌های کیفی قرار می‌دهد.

پرسش‌های اساسی این پژوهش عبارت‌اند از:

۱. توزیع فراوانی پرداخت‌های نقدی / غیرنقدی آستان قدس مبتنی بر موقوفات مشخص و مطلق چگونه است؟
 ۲. اولویت و فراوانی علت درخواست زائران به ترتیب به چه صورت است؟
 ۳. چه رابطه‌ای بین نوع و علت درخواست زائران با طبقه اجتماعی به لحاظ سنخ‌شناسی وجود دارد؟
- فرضیه پژوهش نیز عبارت است از: بین نوع درخواست و علت درخواست کمک‌های مالی زائران رابطه مثبت و معناداری وجود دارد.

روش پژوهش

پژوهش حاضر، براساس انواع تحقیقات علمی و ماهیت و روش، از نوع تحقیقات تاریخی است که با سازمان دادن اطلاعات و مدارک، امکان برقراری ارتباط بین اسناد و مدارک، تصویری از وضعیت و خصوصیات زمان حادثه را ارائه و به تجزیه و تحلیل آن می‌پردازد. روش تحقیق در این مرحله از نوع تحلیل اسنادی است.

ابزار جمع‌آوری اطلاعات

گردآوری اطلاعات، در این تحقیق، با استفاده از دو روش کتابخانه‌ای و مطالعه اسناد و مدارک مرتبط، صورت گرفته است. در روش کتابخانه‌ای، مطالعه کتاب‌ها، مقالات و پایان‌نامه‌های موجود، به منظور بهره‌برداری از محتوای علمی و مستند منابع، در تبیین مبانی نظری تحقیق استفاده شده است. اسناد و مدارک کمک‌های مالی آستان قدس نیز با روش تحلیل محتوایی مورد استفاده قرار گرفته است.

جامعه آماری

جامعه آماری مورد نظر، در این پژوهش عبارت است از اسناد درخواست زائران ایرانی دوره قاجار در بازه زمانی ۱۲۶۴ تا پایان سال ۱۳۰۰ق. به تعداد ۵۱۷ برگ شماره‌اموالی موجود در مرکز اسناد آستان قدس رضوی. اطلاعات و داده‌های محتوای اسناد، به تفکیک در نرم‌افزار اکسل و اس.پی.اس.اس. وارد شده است.

تحلیل یافته‌های پژوهش

پرسش نخست: توزیع فراوانی پرداخت‌های نقدی/ غیرنقدی آستان قدس مبتنی بر موقوفات مشخص و مطلق چگونه است؟

به‌طور کلی موقوفات آستان قدس را می‌توان بر دو نوع مشخصه و مطلقه تقسیم نمود. موقوفاتی که واقف و نوع مصرف آن معلوم است، موقوفات مشخصه نامیده می‌شود. موقوفاتی که واقف یا نوع مصرف آن نامعلوم است موقوفات مطلقه نامیده می‌شود. کتاب شمس‌الشموس، موقوفات مطلقه را بر سه نوع می‌داند: «نوع اول: آنهایی که از قدیم در تصرف آستان قدس بوده، اما در اثر تهاجمات و تصرفات وقفنامه‌های آنها، از بین رفته است و واقف و مصرف آن معلوم نیست. نوع دوم، موقوفاتی که واقف آنها مشخص بوده ولی مصرف درآمد رقبات آن به نظر و به صلاح دید متولی قرار داده شده است. نوع سوم، املاکی که آستان قدس، آنها را از محل درآمد موقوفات و فروش طلا و نقره و سایر نذورات به‌دست آورده است» (احتشام کاویانین، ۱۳۵۵، صص ۵۵۸-۵۶۱).

منشاموقوفه	موقعیت اجتماعی	مقدار کمک مالی	متولی وقف	سال پرداخت	طبقه اجتماعی
از موقوفه سعیدآباد در مشهد و ۱ تومان از نذورات	نامعلوم	۱۵۰۰۰ دینار (۱) تومان و ۵ هزار دینار)	میرزا حسین خان سپهسالار- محمد تقی میرزا رکن الدوله (برادر ناصر الدین شاه)	۱۲۹۷ ق	والده مشهدی یوسف
از محل امور خیریه مربوط به وجوه زوار پرداخت شده است.	نامعلوم	۱۰۰۰۰ دینار (۱) تومان رایج)	میرزا محمد حسین دبیر الممالک	۱۲۸۶	سادات فاضل صاحب‌مجلس
از نذورات آستانه	شیراز	۱۰۰۰۰ دینار معادل ۱ تومان	محمد تقی میرزا رکن الدوله	۱۲۹۹	زن میانسال مستضعف
زواری	استرآباد	۶۰۰۰ دینار	میرزا سعید خان موتمن الملک انصاری	۱۲۹۶	مرد میانسال مستضعف
مصارف موقوفه زواری	تهران	۵۰۰۰۰ دینار و ۲۰ من نام (۵) تومان رایج و بیست من نان)	میرزا محمد صدر الممالک	۱۳۱۳	روحانی
موقوفات مطلقه آستان قدس	نامعلوم	۱۰۰۰۰ دینار معادل ۱۰ تومان رایج)	محمد تقی میرزا رکن الدوله	۱۲۹۹	زن میانسال مستضعف
موقوفات/ مزرعه کشف (مشهد)	تهران	۱۰۰۰۰ دینار (۱) تومان رایج)	فتحعلی خان صاحب‌دیوان	۱۳۰۹	مرد میانسال مستضعف
موقوفه حاجی علی اکبرخان اصفهانی	شیراز	۱۰۰۰۰ دینار (۱) تومان رایج)	میرزا محمد حسین دبیر الممالک	۱۲۸۵	مرد میانسال مستضعف

جدول ۱

توزیع کمک مالی به زائران از محل موقوفات مشخص

منشأ موقوفه	موقعیت اجتماعی	مقدار کمک مالی	متولی وقف	سال پرداخت	طبقه اجتماعی
موقوفه زواری	شاهرود	۱۰ من نان	محمد تقی میرزا رکن الدوله	۱۲۹۹	والده سید روح الله شاهرودی
موقوفه زواری	شیراز	۳۰۰۰ دینار	میرزا سعید خان موتمن الملک انصاری	۱۲۹۴	
موقوفه عتیقی	سیستان	۱۰ من نان	محمد تقی میرزا رکن الدوله	۱۲۹۹	زن میانسال مستضعف
موقوفه عتیقی	سیستان	۱ من نان	محمد تقی میرزا رکن الدوله	۱۲۹۹	زن میانسال مستضعف
موقوفه عتیقی	سیستان	۱ من نان	محمد تقی میرزا رکن الدوله	۱۲۹۹	زن میانسال مستضعف
موقوفه عتیقی	سیستان	۵ من نان	محمد تقی میرزا رکن الدوله	۱۲۹۹	زن میانسال مستضعف
موقوفه عتیقی	سیستان	۵ من نان	محمد تقی میرزا رکن الدوله	۱۲۹۹	زن میانسال مستضعف
موقوفه عتیقی	قرزین	۵ من نان	محمد تقی میرزا رکن الدوله	۱۲۹۹	زن میانسال مستضعف
موقوفه عتیقی	کرمان	۲ من نان	محمد تقی میرزا رکن الدوله	۱۲۹۹	زن میانسال مستضعف
موقوفه عتیقی	یزد	۲ من نان	محمد تقی میرزا رکن الدوله	۱۲۹۹	زن میانسال مستضعف
موقوفه گنج علی خان	نلهوم	۱۰۰۰۰ دینار (۱ تومار رایج)	میرزا محمد حسین دبیر للمالک	۱۲۸۵	سادات فقیر
موقوفه نظام الدوله	خوشهر	۲۰۰۰۰ دینار (۲ تومار رایج)	میرزا سعید خان موتمن الملک انصاری	۱۲۹۲	مرد میانسال مستضعف
موقوفه وزیر نظام	تبریز	۳۰۰۰ دینار	محمد تقی میرزا رکن الدوله	۱۳۰۰	زن میانسال مستضعف
موقوفه وزیر نظام	تهران	۳۰۰۰ دینار	محمد تقی میرزا رکن الدوله	۱۳۰۰	زن میانسال مستضعف
موقوفه وزیر نظام	تهران	۳۰۰۰ دینار	محمد تقی میرزا رکن الدوله	۱۲۹۹	سیده علویه
موقوفه وزیر نظام	شیراز	۳۰۰۰ دینار	محمد تقی میرزا رکن الدوله	۱۳۰۰	زن میانسال مستضعف
موقوفه وزیر نظام	شیراز	۳۰۰۰ دینار	محمد تقی میرزا رکن الدوله	۱۳۰۰	زن میانسال مستضعف
موقوفه وزیر نظام	قرزین	۳۰۰۰ دینار	محمد تقی میرزا رکن الدوله	۱۲۹۹	زن میانسال مستضعف
موقوفه وزیر نظام	همدان	۳۰۰۰ دینار	محمد تقی میرزا رکن الدوله	۱۲۹۹	زن میانسال مستضعف
موقوفه وزیر نظام	یزد	۳۰۰۰ دینار	محمد تقی میرزا رکن الدوله	۱۳۰۰	زن میانسال مستضعف

ادامه جدول ۱

توزیع کمک مالی به زائران از محل موقوفات مشخص

منشاموقوفه	موقعیت اجتماعی	مقدار کمک مالی	متولی وقف	سال پرداخت	طبقه اجتماعی
موقوفه وزیر نظام	یزد	۳۰۰۰ دینار	محمد تقی میرزا رکن الدوله	۱۳۰۰	زن میانسال مستضعف
موقوفه وزیر نظام		۳۰۰۰ دینار	میرزا جعفرخان مشیرالدوله	۱۲۸۰	زن میانسال مستضعف
موقوفه وزیر نظام، موقوفه خواجه عتیق علی	کرمانشاه	۵۰۰۰ دینار و ۲۰ من نان	میرزا سید محمد حسین قزوینی (عضد الملک)	۱۲۷۳	فقرای معلول
نذورات	تهران	۵۰۰۰ دینار	میرزا سعید خان موقن الملک	۱۲۹۶	زن میانسال مستضعف

ادامه جدول ۱

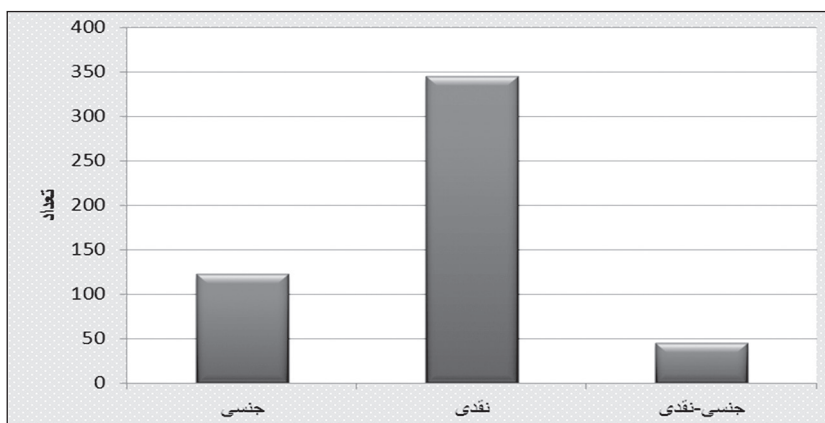
توزیع کمک مالی به زائران از محل موقوفات مشخص

جدول ۱ توزیع درآمد رقبات موقوفات آستانه را برحسب نوع موقوفه و موقعیت جغرافیایی و طبقه اجتماعی نشان می‌دهد. بیشترین توزیع فراوانی موقوفات، به ترتیب موقوفه وزیر نظام و موقوفه عتیقی است که با بیشترین فراوانی، به ترتیب به زنان میانسال و سیده، و سادات، در زمان تولیت رکن الدوله، دستور پرداخت داده شده است. از تعداد ۵۱۷ برگ سند کمک مالی به زائران ایرانی، در ۳۴ برگ سند به محل کمک مالی، توسط متولی دستور پرداخت، به طور صریح اشاره شده است. در پیشانی سند آمده است: «تحویلداران سرکار فیض آثار، مبلغ/نقدی یا مقدار/غیرنقدی ... به صاحب عریضه از موقوفه... پرداخت، جزء برات تسلیم این ماه خود بیاورد». مابقی پرداختی‌ها از موقوفه مطلقه است. مطالعه عریضه و دستورپرداخت به طور معمول، توسط متولی وقت صورت می‌گرفته است. در مواردی نیز افزون بر مهر متولی وقت، مبنی بر دستور پرداخت، پرداخت‌کننده نیز سند را مهور می‌نموده است. بررسی اسناد کمک‌های مالی زائران نشان می‌دهد که به جز مواردی که در جدول ۵ آمده است در بقیه موارد، دستوردهنده پرداخت، متولی وقت آستانه بوده است و با مطالعه مستقیم درخواست‌ها دستور پرداخت صادر می‌شده است. در پیشانی سند، با خط تحریری نوشته شده است: «تحویلداران سرکار فیض آثار مبلغ یا مقدار نقدی/غیرنقدی به این ضعیفه، یا صاحب عریضه بدهند و رسید دریافت نمایند در ... (ماه قمری)».

نوع کمک	فراوانی	درصد	درصد معتبر	درصد تجمعی
جنسی	۱۲۳	۲۳/۸	۲۳/۹	۲۳/۹
نقدی	۳۴۵	۶۶/۷	۶۷/۱	۹۱/۱
جنسی-نقدی	۴۶	۸/۹	۸/۹	۱۰۰/۰
جمع	۵۱۴	۹۹/۴	۱۰۰/۰	
نامعلوم	۳	۰/۶		
مجموع	۵۱۷	۱۰۰/۰		

جدول ۲

توزیع فراوانی نوع کمک های مالی
به زائران مبتنی بر نوع کمک

نمودار ۱

توزیع کمک های مالی به زائران
مبتنی بر نوع کمک

جدول ۲ توزیع فراوانی نوع کمک‌های استان قدس، نقدی/غیرنقدی را نشان می‌دهد. کمک‌های نقدی ۶۷ درصد، کمک‌های غیرنقدی ۲۳/۹ درصد، و کمک‌های نقدی و غیرنقدی ۸/۹ درصد را شامل می‌شود. شیراز، تهران، کرمان، یزد، و اصفهان به ترتیب بیشترین مقدار کمک‌های مالی از استان قدس را با بیشترین فراوانی درخواست، جذب نموده‌اند. توزیع کمک‌های مالی، به نسبت شهر و طبقه اجتماعی متقاضیان از پراکندگی بسیاری برخوردار است. کمترین مقدار کمک نقدی، به سیستان با فراوانی ۲۱ نفر درخواست تنها یک مورد نقدی/غیرنقدی به مبلغ ۱۰۰۰ دینار و ۱۰ من نان بوده و مابقی کمک غیرنقدی به زائران این شهر، به مقدار ۱ تا ۳ من نان بوده است. در تعدادی از درخواست‌ها به مقدار و نوع کمک توسط صاحب عریضه اشاره و مورد درخواست مستقیم قرار گرفته است. در صفحه ۳ از سند شماره ۲۳۶۹۹، صاحب عریضه درخواست یک هزار دینار نقد و ۵ من نان ماهیانه به شکل مقرری می‌کند و عنوان می‌کند که چون طفل شیرخوار دارد ترتیبی داده

شود تا برای دریافت آن معطل نشود. صفحه ۹۹ سند شماره ۲۳۸۴۹ عنوان می‌کند: «پیاده هستیم [احتمالاً مقداری از راه و همه راه را پیاده به زیارت آمده است یا ممکن است منظور اونهایت فقر و درماندگی باشد] پول یک جفت کفش، التفات فرمائید مرخص شویم». در صفحه ۵ سند شماره ۲۳۸۴۷ صاحب‌عریضه عنوان می‌کند: «۴ نفر زن، از دهات شیراز با پای پیاده آمده‌اند، پول چهار جفت کفش بدهند که برگردند». در حاشیه عریضه صفحه ۳۳ از سند ۲۳۸۵۵ عنوان شده است: «چادری مرحمت کنید، از برای خدا چادر برسر ندارم». در صفحه ۳ سند ۲۳۸۵۷ صاحب‌عریضه، زن میانسال، از قزوین، به تعداد ۵ نفر (شوهر و اطفال) عنوان می‌کند: «شوهرش افلیج شده و برای زمستان نیاز به پوستین دارد». همچنین، تقاضای مخارجی برای اطفال نموده است. در حاشیه عریضه، در پاسخ به درخواست مرقوم شده است: «تحویلداران آستان مقدس یک جلد پوستین، از پوستین‌های ابتیاع شده؛ به عارضه بدهند در محرم ۱۳۰۰». کاربرد اصطلاح «زواری» رایج بوده است. در پیشانی سند ۲۳۶۴۵، دستوردهنده پرداخت مرقوم نموده است: «تحویلداران آستان مقدس یک زواری به زائر بدهید». در پشت سند وصول مبلغ سه هزار دینار توسط دریافت‌کننده ثبت شده است و این نشان می‌دهد که یک زواری معادل سه هزار دینار است.

فرآوانی	اولویت نوع درخواست	ترتیب اولویت	فرآوانی	موقعیت جغرافیایی	علت و نوع درخواست
۸۵	بیماری و فوت همراهان	شیراز	۳	رشت	بیماری و فوت همراهان (شوهر، فرزند، برادر، خواهر، مادر، پدر)، تقاضای خرجی راه برای بازگشت به موطن
۷۰	طولانی شدن مدت سفر	کرمان	۳	کرمانشاه	
۳۳	ضعف بنیه مالی، فقر و درماندگی	تهران	۵	اصفهان	
۲۳	طولانی شدن مدت اقامت	یزد	۲	استرآباد	
۱۹	بیماری و نقص عضو	اصفهان	۱۹	شیراز	
۱۱	تنها و بی‌سرپرست	کاشان	۷	قم	
۶	هجوم و حمله راهزنان		۹	تهران	
۲	بلهی		۱	بندرعباس	
			۱	بجنورد	
			۱۲	کرمان	
			۴	کاشان	
			۹	یزد	
			۱	اردبیل	
			۱	بیرجند	
			۳	بروجرد	
			۱	نیشابور	
			۱	رفسنجان	
			۱	سیستان	
			۱	بحرین	

جدول ۳

توزیع فرآوانی علت درخواست به ترتیب اولویت

فرآوانی	اولویت نوع درخواست	ترتیب اولویت	فرآوانی	مقیعیت جغرافیایی	علت و نوع درخواست
		شیراز	۸	کرمان	طولانی شدن مدت سفر به مشهد، نداشتن خرجی راه برای بازگشت به موطن
		کرمان	۲	سیستان	
		تهران	۱۶	شیراز	
		یزد	۱	بندرعباس	
		قزوین	۴	شاه عبدالعظیم	
			۶	یزد	
			۸	تهران	
			۲	کاشان	
			۱	سیستان	
			۶	قزوین	
			۲	بندر بوشهر	
			۴	قم	
			۱	همدان	
			۱	اصفهان	
			۱	خوی	
			۱	تبریز	
			۱	کرمانشاه	
			۱	استرآباد	
			۱	رشت	
			۱	دامغان	
			۱	کردستان	
		تهران	۸	تهران	طولانی شدن مدت اقامت در مشهد تقاضای خرجی برای امرارمعاش یومیه
		شیراز	۱	داراب	
			۲	کرمان	
			۴	شیراز	
			۲	قم	
			۱	سمنان	
			۱	بروجرد	
			۱	شاهرود	
			۱	قزوین	
			۲	همدان	

ادامه جدول ۳

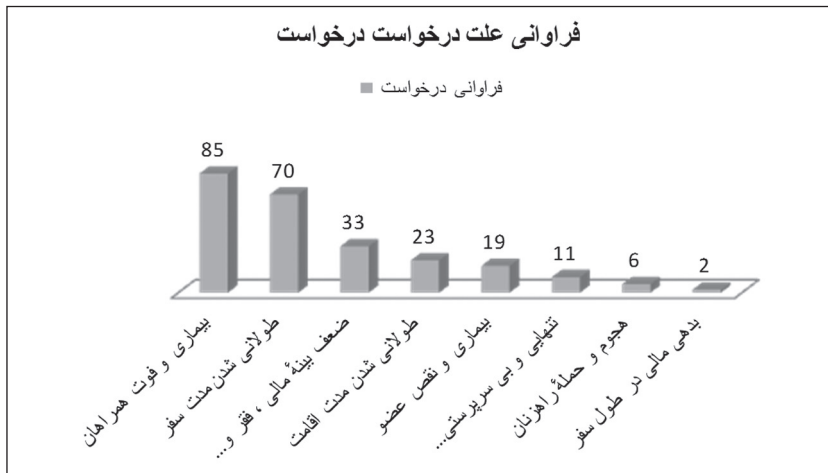
توزیع فرآوانی علت درخواست به
ترتیب اولویت

فرآوانی	اولویت نوع درخواست	ترتیب اولویت	فرآوانی	موقعیت جغرافیایی	علت و نوع درخواست	
بیماری و نقص عضو		یزد	۱	کرمان		
		تهران	۵	یزد		
		قزوین	۱	اصفهان		
			۳	قزوین		
			۱	رشت		
			۳	تهران		
				۲		شیراز
				۱		شاهرود
				۱		همدان
هجوم و حمله راهزنان، سرقت اموال و دارائی		تهران	۱	خوشهر		
		کرمان	۲	تهران		
			۲	کرمان		
			۱	استرآباد		
			۶	تهران		
ضعف بنیه مالی، ادعای فقر و درماندگی		شیراز	۸	شیراز		
		تبریز	۶	تبریز		
			۵	یزد		
			۱	کرمان		
			۱	اصفهان		
			۱	دامغان		
			۲	کاشان		
			۱	ساری		
			۱	سیستان		
			۱	قم		
			۱	کرمانشاه		
			۱	بروجرد		
			۱	کرمانشاه		
			۳	شیراز		
			۲	سیستان		
۱	قم					
تنها و بی‌سرپرست		۱	کرمان			
		۲	شیراز			
		۱	تبریز			
		۴	تهران			
بدلی		۱	کرمانشاه			

ادامه جدول ۳

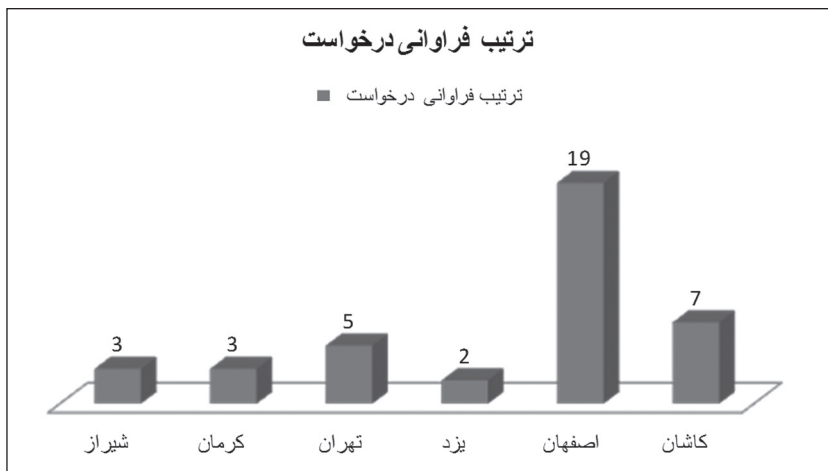
توزیع فرآوانی علت درخواست به ترتیب اولویت

مؤدار ۲

فراوانی علت درخواست

مؤدار ۳

فراوانی درخواست براساس موقعیت جغرافیایی

جدول ۳ توزیع فراوانی علت درخواست زائران بر مبنای موقعیت جغرافیایی را نشان می‌دهد. عریضه زائران از جهت نوع و علت درخواست، به هشت طبقه تقسیم شده است: بیماری و فوت همراهان، طولانی شدن مدت سفر، ضعف بنیه مالی، فقر و درماندگی، طولانی شدن مدت اقامت، بیماری و نقص عضو، تنهایی و بی سرپرست بودن، هجوم و حمله راهزنان و بدهی. گاهی در علت درخواست، در مواردی چندین علت از علل ذکر شده با هم طرح شده است. این تقسیم‌بندی با توجه به تاکید صاحب عریضه، بر اهمیت علت‌العلل درخواست‌هاست. به‌طور مثال، بیماری موجب فوت سرپرست خانواده یا همراهان شده است که علت درماندگی است. درماندگی و استیصال، موجب طولانی

شدن مدت اقامت شده و برای گذران زندگی، افراد، ناچار، به قرض متوسل و دچار بدهی می‌شدند. بنابراین، در اینجا علت‌العلل، بیماری و فوت همسر ذکر شده است. بیماری و فوت همراهان ۸۵ نفر، طولانی شدن مدت سفر ۷۰ نفر، ضعف بنیه مالی، فقر و درماندگی ۳۳ نفر، طولانی شدن مدت اقامت ۲۳ نفر، بیماری و نقص عضو ۱۹ نفر، تنها و بی سرپرست ۱۱ نفر، هجوم و حمله راهزنان ۶ نفر و بدهی ۲ نفر، فراوانی داشته‌اند. بیماری و فوت سرپرست خانواده، علل شایع در استیصال، فقر، و درماندگی زائران است. گزارش فوت و بیماری، بیشترین فراوانی را دارد. زائران بیمار برای شفا یافتن و توسل به حضرت رضا(ع) راهی سفر زیارت مشهد مقدس می‌شدند. بیماری‌های رایج آن زمان به علت کمبود امکانات بهداشتی، سوء تغذیه و غیر اینها در سفر، به نقطه حاد خود می‌رسید. در برخی گزارش‌های تذکره‌نویسان آمده است که در کاروان سفرهای زیارتی، جسد مردگان را برای تبرک و دفن در مزارات مقدس، به کربلا و مشهد می‌آوردند. لرد کرزن در کتاب خود در مورد جاده‌هایی که زوار در رفت و آمد بودند و حمل جنازه‌ها به منظور دفن در قبرستان‌های حرم اشاراتی نموده است. از جمله: «...سواری را دیدم که تابوت درازی در پیش خود بر زین داشت لابد دستخوش احساس غریبی بود. گاهی می‌شود که یک غافله جنازه در حرکت است...» (حسین زاده، ۱۳۹۲). انواع بیماری‌ها از جمله وبا، طاعون، آبله، تیفوس، و مالاریا همه نقاط کشور را آلوده کرده بود. در سال ۱۲۷۶ق. وبا سخت کشور را آلوده کرد، این بار مرکز بیماری مشهد بود تلفات به روزی ۱۰۰ تا ۱۲۰ نفر نیز می‌رسید (سرمدی، ۱۳۷۸، ص ۲۰۵). حاج سیاح، در اواخر ۱۲۹۵ق. از مشهد دیدن نموده در مورد وضعیت بهداشتی خیابان‌های این شهر چنین می‌گوید: «این خیابان‌ها اگر صاف و با نظافت بود، بهترین تماشاگاه بود. پر از پهن و کثافت و سگ و گربه مرده و خون و نجاست است. این نهر بزرگ (نهر جوی بالا خیابان به حرم و پایین خیابان) و آب زیاد تا به شهر وارد می‌شود همه خاکستر و زباله و کثافت را توی آن می‌ریزند. به طوری که انسان رغبت نمی‌کند نگاه کند تا چه رسد به اینکه قابل شرب باشد. در وسط صحن مقدس گویا نهری از گل ولای و... روان است. کوچه‌های شهر تنگ و تاریک و کثیف و ... بسیار کوچه‌ها سرپوشیده است» (حسین زاده، ۱۳۹۲ به نقل از حاج سیاح، ۱۳۶۴، ص ۱۳۲).

پرسش دوم: چه رابطه‌ای بین نوع درخواست زائران با طبقه اجتماعی به لحاظ سنخ‌شناسی وجود دارد؟

محتوای اسناد دارای یک مقدمه، در اهدای سلام، تحیت و تکریم مقام متولی با عنوان «فدایت شوم یا تصدق وجود مبارک شوم» است. بعد از آن معرفی صاحب عریضه، از

حیث جنسیت، لقب، و شهرت یا انتساب او به رجال و علما است. در بدنه عریضه، علت درخواست ذکر و درانتها بر اهمیت این درخواست با استفاده از جملات تحذیری تأکید شده است. از جمله: «شما را به اولیای خدا قسم می‌دهم یا در روز محشر، دامن شما را می‌گیرم». ادبیات و سبک نگارش، در تمامی اسناد، تقریباً یکدست است، اما مشاهده می‌شود عریضه‌هایی که صاحبان آن، از مقام و طبقه اجتماعی بالاتری برخوردار بوده‌اند با تفصیل و نگارش زیباتری تقریر یافته است؛ به گونه‌ای که شکل ظاهری و خط و سیاق نگارش سند نشان دهنده طبقه اجتماعی صاحب عریضه است. فراوانی این عریضه‌ها به نسبت، کمتر از نوع درخواست‌هایی است که به نظر می‌رسد به فوریت و با شتاب بیشتری نگارش یافته و از آداب خط تحریری و سبک نگارش ادیبانه چندان پیروی نکرده است. نگارش اسناد توسط کسانی انجام می‌شد که محرر بوده و از صاحبان عریضه برای نگارش آن دستمزد دریافت می‌کردند. جنس و نوع کاغذ نیز می‌توانست به نسبت موقعیت صاحب عریضه متفاوت باشد. برخی عریضه‌ها مورد استشهاد قرار گرفته‌اند، توسط رجال، علما یا کارکنان آستانه ممهور به مهر تأیید شده است. پرداختی‌های زیادتر، به عریضه‌هایی تعلق گرفته است که در حواشی سند توصیه‌نامه‌ای ممهور به مهر کارگزاران آستانه یا علما را داشته است. درصد کمی از عریضه‌ها دارای توصیه‌نامه یا استشهاد است. مبالغ دریافتی این نوع عریضه‌ها بیشتر است. صفحه ۱۲۸ از سند شماره ۲۳۸۴۷، متعلق به دختر محمدحسن نامی است از شیراز به سال ۱۳۰۰ق. که توسط هفت نفر از رجال و علما صحت ادعای نامبرده تأیید شده و مبلغ ۳ تومان رایج دریافت کرده است. صفحه ۳ از سند شماره ۲۳۷۶۰ به یک زن، تعلق دارد، که موقعیت جغرافیایی آن در سند مشخص نشده است و به سال ۱۲۹۹ق. نامه توسط فردی تقریر شده است که به وسیله او، این زن زائر، مستحق کمک مالی شناخته شده و به متولی وقت، جهت دریافت کمک (نقدی) معرفی شده است. مهر پشت سند، به نام میرزا محمد شفیع است؛ که به نظر، نویسنده درخواست، صاحب عریضه نیز می‌باشد. مبلغ ۱۰ تومان رایج خزانة، نقدی در زمان تولیت رکن الدوله در ماه شعبان المعظم از موقوفات مطلقه به صاحب عریضه پرداخت شده است. نامه‌ای با خط تحریری زیبا و با سبک نگارش متعلق به رجال، تقریر یافته است. «عرض میشود عمده مطلب، سلامتی وجود مبارک نواب مستطاب اشرف والا است. ثانیاً ضعیفه که حامل پاکت است به عزم زیارت آستان مقدس به خراسان آمده خیلی پریشان و واجب‌الرغایه است...» صفحه ۱۱ از سند شماره ۲۳۶۴۹، متعلق به زنی به نام سیده علویه از توابع مشهد و با تاریخ ۱۲۹۷ق. است. عریضه، در چهار فرسخی سبزووار توسط «مقرب الخاقان میرزاهدایت» به مصطفی انصاری فرزند میرزا سعید انصاری، نایب‌التولیه وقت، نوشته شده است و درخواست نموده

تا کرایه و مخارج راه را به سیده بدهند. در حاشه نامه، نایب‌التولیه، دستور پرداخت مبلغ ۲ تومان وجه نقد را داده است که تحویلدار پرداخت کرده و به اطلاع نایب‌التولیه رسانده است. سند شماره ۲۳۴۱۳ به تاریخ ذی‌حجه ۱۲۹۳ از آن مرد میانسالی است از شیراز، که در زمان تولیت میرزاسعیدخان مؤتمن‌الملک انصاری بنا به توصیه‌کننده «محمدابن عبدالله» به او در صحن جدید، برای یک ماه اتاق داده شده است، با شبی یک ظرف غذا از کارخانه زواری نیز دریافت دارد». سند شماره ۲۳۶۵۰ درخواست یک نفر زن از تبریز، به تاریخ ذی‌قعدة‌الحرام ۱۲۹۷ در زمان تولیت میرزاسعیدخان مؤتمن‌الملک انصاری است. در ذیل دستور پرداخت، پنج مهر وجود دارد که به ترتیب متعلق است به محمد شفیع - میرزابابا (ناظم کل امور آستانه) - داوودالحسینی (ضابط آستانه) - مصطفی انصاری (فرزند متولی باشی وقت)، و الراجی محمدصادق (ناظر رضوی). صاحب عریضه، مبلغ چهارده هزار دینار و پانزده من نان دریافت نموده است. بررسی اسناد مشخص می‌کند که بیشترین درصد فراوانی درخواست با ۸۳ درصد متعلق به زنان زائر میانسال است که اظهار فقر و تنگدستی نموده‌اند. اصطلاح ضعیفه کمینه عجزه پاشکسته فقیره، گویای وضعیت و طبقه اجتماعی زائران است. در برخی عریضه‌ها، که صاحبان آن انتساب خود را به کارگزاران آستانه یا رجال دولتی و روحانیان مشخص نموده‌اند از اصطلاح فقیره یا پاشکسته استفاده نشده است. صاحب عریضه وضعیتی را توصیف نموده که ناشی از اضطراب و درماندگی در مشهد است. این نوع عریضه، توسط رجال و علما به مهر تأیید مهور شده است. به نظر می‌رسد نوع درخواست صاحبان این نوع عریضه‌ها، بر تهیه اسباب معیشت، خرجی راه و برخورداری از امکانات آستانه اشاره می‌کند. بنابراین، مبالغ بیشتری از پرداختی‌ها و امکانات آستانه را به خود اختصاص داده است. عریضه زائران، توسط محررانی، تحریر می‌شد که به‌طور حرفه‌ای به این کار اشتغال داشته‌اند. طبقه اجتماعی زائر، در بیان نوع حوائج او بسیار تأثیر داشته است. تحلیل محتوای اسناد درخواست زائران نشان می‌دهد که مقادیر پرداختی به زائران مستضعف وابسته به طبقات پایین، در حد بر طرف نمودن حوائج روزانه برای چند روز بوده است. جدول ۴ توزیع فراوانی پرداخت‌های نقدی و غیرنقدی به زائران مبتنی بر موقعیت اجتماعی را نشان می‌دهد.

شماره سند	سال	جنسیت	تعداد	موقعیت جغرافیایی	مقدار کمک	توضیحات حاشیه
۲۳۸۴۷، (صفحه ۱۲۸)	۱۳۰۰ ق	زن	۳	شیراز	۳ تومان رایج	۷ نفر از علما و رجال عریضه را مهر نموده اند
۲۳۷۵۵، (صفحه ۱۳)	۱۲۹۹	زن	۳	یزد	۱۰ من نان	میرزا محمد حسن بن محسن، ناظر کارخانه خادمی، صحت ادعای صاحب عریضه را مهر و تأیید نموده
۲۳۷۵۵، (صفحه ۲۱)	۱۲۹۹	زن	۵	کاشان	۱۰ من نان	میرزا محمد حسن بن محسن، ناظر کارخانه خادمی، صحت ادعای صاحب عریضه را مهر و تأیید نموده
۲۳۸۴۹، (صفحه ۱۰۹)	۱۳۰۰	زن	۳	کرمان	۵۰۰۰ دینار نقد	محمد حسن ابن محسن الرضوی ناظر کارخانه خادمی عریضه را مهر و تأیید نموده است.
۲۳۷۵۵، (صفحه ۱۷)	۱۲۹۹	زن	۳	بروجرد	۱۰ من نان	میرزا محمد حسن ابن محسن، ناظر کارخانه خادمی، صحت ادعای عریضه را تأیید و مهر نموده است
۲۳۸۴۹، (صفحه ۱۳۹)	۱۳۰۰	زن	۱	کرمان	۱۰۰۰ دینار	عریضه نامبرده مهر و تأیید استشهاد شده است.
۰۷۳۲۸۴۵ (صفحه ۱۰۸)		زن	۴	کرمان	۱ تومان رایج	عده ای عریضه را تأیید و مهر نموده اند.
۲۳۶۹۷	۱۲۹۸	زن	۵	تهران	۱۰۰۰ دینار و ۱۰ من نان	الراجی محمد تقی صحت ادعا را مهر و تأیید نموده.
۲۳۶۹۸، (صفحه ۷)	۱۲۹۸	زن	۳	یزد	۱۰۰۰ دینار و ۱۰ من نان	الراجی محمد تقی صحت ادعا را مهر و تأیید نموده.
۲۳۶۴۹، (صفحه ۱۰)	۱۲۹۷	زن	۴	یزد	۱ خروار و ۵۰ من جو	در حاشیه عریضه شیخ ملا علی همدانی عریضه را تأیید و ممهور به مهر یا علی نموده است.
۲۳۶۴۲	۱۲۹۷	زن	۳		۱۰۰۰ دینار و ۳ من نان	در حاشیه عریضه شیخ ملا علی همدانی عریضه را تأیید و ممهور به مهر یا علی نموده است.
۲۳۶۵۱	۱۲۹۷	زن	۴	نمعلوم	۹ من نان تبریز	در حاشیه سند آمده است ضعیفه عارضه در عرض خود صادق است و ممهور به مهر محمد تقی عین الراجی می باشد.
۲۳۸۴۷، (صفحه ۱۱۵)	۱۳۰۰	زن	۵		۱۵۰۰۰ دینار معادل یک تومان و پنج هزار دینار	حجه السلام حاج محمد حسن شیرازی صاحب عریضه را برای دریافت کمک توصیه نموده.
۲۳۷۵۳	۱۲۹۹	زن	۳	تهران	پوشاک کودکانه (کلیجه)	حاجی میرزا محمد صادق بن محمد کاظم، که به احتمال ناظر کل آستانه بوده است درخواست صاحب عریضه را تأیید نموده است.
۲۳۸۴۹، (صفحه ۱۲۱)	۱۳۰۰	زن	۳	تهران	۱۰۰۰ دینار	۴ نفر عریضه را مهر و استشهاد نموده اند.
۲۳۸۵۶، (صفحه ۱۰۱)	۱۳۰۰	زن	۳	شیراز	۵۰۰۰ دینار نقد	دو نفر از رجال عریضه او را مهر و تأیید نموده اند.

جدول ۴

توزیع فراوانی اسناد مورد استشهاد

شماره سند	سال	جنسیت	تعداد	موقعیت جغرافیایی	مقدار کمک	توضیحات حاشیه
۲۳۸۵۳ (صفحه ۱۳)	۱۳۰۰	زن	۵	یزد	۲۰۰۰ دینار	تعدادی از رجال عریضه او را مهر و تأیید نموده‌اند.
۲۳۷۶۰ (صفحه ۷)	۱۲۹۹	زن	۳	شیراز	۳۰۰۰ دینار و ۵ من نان	استشهاد برای فقر او توسط علما وجود دارد.
۲۳۸۵۱ (صفحه ۵۴)	۱۳۰۰	زن	۱		۱ تومان و پنج هزار دینار	آقا ملا باشی و میرزا حسن او را تأیید نموده‌اند.
۲۳۸۴۹ (صفحه ۴۱)	۱۳۰۰	زن	۵		۱۰۰۰ دینار	۳ نفر در راه بیمار می‌شوند.
۲۳۸۵۰ (صفحه ۵۷)	۱۳۰۰	زن	۳	شیراز	۳۰۰۰ دینار	۱۶ نفر از رجال عریضه را مهر و تأیید نموده‌اند.
۲۳۸۵۱ (صفحه ۵۶)	۱۳۰۰	زن	۱	تهران	۱ تومان رایج	۱۳ نفر از رجال و اعیان عریضه را مهر نموده‌اند.

ادامه جدول ۴

توزیع فراوانی اسناد مورد استشهاد

نتیجه‌گیری

آستان قدس همواره متولی سنت کمک و رسیدگی به امور زائران بوده است. واقفان و بانیان نیک‌اندیش، اداره امور بخشی از دارایی‌های خود را در قالب وقف برای کمک به زائران، به آستان قدس و اگذار می‌کردند. تشکیلات اداری و مالی آستان قدس به شکل نظام‌یافته دارای سابقه چهارصدساله است و به زمان صفویه می‌رسد. کمک‌های مالی به زائران در دوره قاجار دارای بیشترین فراوانی است. در این پژوهش، اسناد کمک‌های مالی آستان قدس به زائران ایرانی در بین سال‌های ۱۲۶۴ق. یعنی آغاز دوره حکومت ناصرالدین‌شاه تا پایان ۱۳۰۰ق. مورد بررسی قرار گرفته است. کاربست روش تحلیل محتوا در مطالعات اسنادی، شناسایی، استخراج، تحلیل داده و اطلاعات موجود در اسناد تاریخی است تا به روایت‌های معتبر تاریخی دست یافت. در این پژوهش تعداد ۵۱۷ برگ سند درخواست کمک مالی زائران از آستان قدس، با استفاده از روش تحلیل محتوای، مورد مطالعه و بررسی قرار گرفت. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد پرداختی‌های نقدی بیشترین فراوانی و عمدتاً از موقوفات مطلقه آستان قدس است. در مجموع، پرداختی‌ها از منحنی بهنجار برخوردار است به‌جز مواردی که به عریضه‌های توصیه‌شده و یا منتسب به رجال و یا طبقه سادات و صاحبان نفوذ است. مابقی با بیشترین فراوانی از پرداختی‌های متوسط تا سقف ۱ تومان معادل ۱۰/۰۰۰ دینار و کمک غیرنقدی نیز تا ۳ من نان را دریافت نموده‌اند. از این جهت، می‌توان فرضیه وجود رابطه بین نوع درخواست با طبقه اجتماعی زائران را طرح کرد. بررسی محتوای اسناد نشان می‌دهد که این رابطه، از نوع همبستگی مثبت است و عدم رابطه منفی یا معکوس را نمی‌توان تأیید نمود.

منبع

- احتشام کاویانیان، محمد (۱۳۵۵). *شمس الشموس یا تاریخ آستان قدس*. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- اسناد درخواست کمک‌های مالی آستان قدس به زائران ایرانی در دوره قاجار موجود در مرکز اسناد آستان قدس رضوی به تعداد ۵۱۷ برگ سند که مورد استفاده در این پژوهش قرار گرفته است.
- امیرزاده، حسن (۱۳۹۱). *دیدگاه اسناد و منابع تاریخی در سنخ‌شناسی زائرین مشهد در دوره قاجار*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد تاریخ اسلام، دانشکده علوم انسانی دانشگاه سیستان و بلوچستان.
- حسین زاده سوشجانی، سالم (۱۳۹۲). *تاریخ دارالشفای آستان قدس رضوی از دوره صفوی تا پایان دوره قاجاریه با تکیه بر اسناد*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشکده علوم انسانی دانشگاه آزاد اسلامی مشهد.
- سرمردی، محمد تقی (۱۳۷۷). *پژوهشی در تاریخ پزشکی و درمان جهان از آغاز تا عصر حاضر*. تهران: انتشارات سرمردی.
- عطاردی، عزیزالله (۱۳۷۱). *تاریخ آستان قدس رضوی*. تهران: انتشارات عطاردی.
- مک گرگرو، چالز متکاف (۱۳۶۶). *شرح سفری به ایالات خراسان*. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.